

KRONIEK

TIJDSCHRIFT HISTORISCH AMERSFOORT

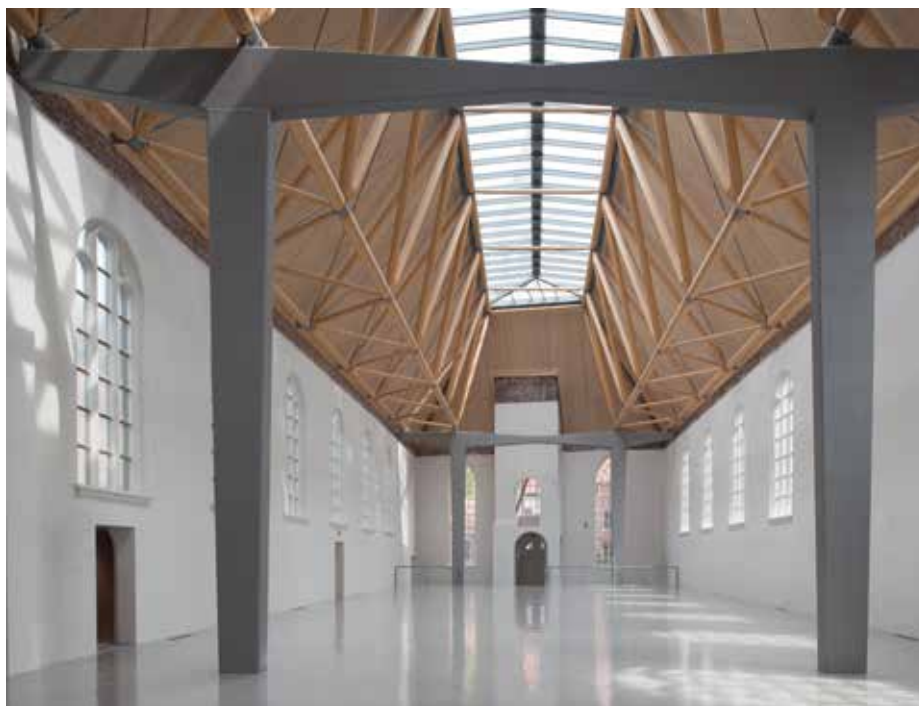
JRG 22 • NR 4 DECEMBER 2020

Eros op een
apothekerspot

In de Elleboog

VERLAAN & BOUWSTRAA-ARCHITECTEN

De Elleboogkerk aan de Langegracht is vanaf oktober open voor iedereen die een coronaproof-plek zoekt voor sociaal-culturele activiteiten. De Elleboogkerk speelt een belangrijke rol in het plan voor het nieuw te ontwikkelen Stadsmuseum Amersfoort NL. Maar het zal nog even duren voor het zover is. In de tussentijd wil Amersfoort in C / Museum Flehite de kerk met de prachtige open ruimte niet leeg laten staan en heeft het initiatief genomen voor de pop-up-locatie 'In de Elleboog'. Dit project is in samenwerking met de eigenaar van de kerk, Bouw- en Restauratiebedrijf Van de Burgt & Strooij, en met ondersteuning van Sociaal Cultureel Fonds De Amersfoortse. Tegelijkertijd is dit een pilot voor de toekomstige programmering van het nieuwe stadsmuseum.

Nieuwe collega Monumentenzorg

Op 1 november 2020 is Stephanie de Bonth gestart als adviseur bij de afdeling monumentenzorg. Ze heeft tien jaar als restauratiearchitect gewerkt bij Hylkema Erfgoed in Utrecht. 'Het monumentenbestand van Amersfoort is zeer indrukwekkend en ik heb dan ook erg veel zin om hier mijn steentje aan bij te dragen. Ik zou in het bijzonder wat willen betekenen voor de naoorlogse monumenten, het religieus erfgoed en het duurzaamheidsvraagstuk waar ik mij de afgelopen jaren veelal mee heb beziggehouden.'

MICHELE GULICKX

SCREENSHOT HISTORISCH-AMERSFOORT.NL

Virtuele excursies en lezingen

De mini-excursies van de OVF konden dit jaar helaas niet doorgaan en de lezingen van de Zomerschool waren maar toegankelijk voor een beperkt aantal mensen. Maar via filmpjes op de website www.historisch-amersfoort.nl is alles nu te zien, onder het kopje VIDEO'S. Wandel mee door Park Schothorst, over de Grebbelinie en langs Amersfoortse begraafplaatsen; vaar mee langs de moderne architectuur in stadsdeel De Laak in Vathorst. Luister naar lezingen over de historische planvorming van Amersfoort, die in de zomer zijn gehouden. Houd dus de website van de OVF in de gaten!

INHOUD

4 Vindplaats
Soest

8 Locomotieven
en stations

10 Monumenten-
schildjes

12 Eros op
albarello

15 Historisch
Jaarboek 2020

16 Ruisdael in
Amersfoort

18 Nefkens
familie

21 De schenking

22 De fascinatie
23 Boeken
24 Agenda

Mag het een vuursteentje meer zijn?

Op het moment dat de archeologen van het Centrum voor Archeologie Amersfoort (CAR) de eerste schep in de grond zetten, konden ze niet vermoeden dat de bodem onder het voormalig korfbalveld aan de Staringlaan in Soest zo veel bijzondere vuursteenvondsten en zelfs de sporen van een hut uit de midden-steentijd bevatte.

door MILO VERHAMME

In 2013 begon het archeologisch onderzoek, dat – afgerond in het najaar van 2019 – resulteerde in een uitgave van ruim 700 pagina's. Het is hiermee de grootste archeologische opgraving van Soest. Uit het eerste onderzoek middels proefsleuven bleek dat onder het korfbalveld een vindplaats uit de midden-steentijd lag. De midden-steentijd of het mesolithicum beslaat grofweg de periode tussen 8.800-5.300 voor Chr., waarin nomadische jager-verzamelaars in Nederland leefden. De bijzondere resten, voornamelijk haardplaatsen en andere sporen van kampjes van jager-verzamelaars, zijn

Het in vakjes opgraven van een vuursteencluster. Ieder vakje krijgt een uniek vondstnummer en wordt in een grijze bak geschept om gezeefd te worden.

in 2015 opgegraven door archeologisch onderzoeksbureau BAAC. Inmiddels staan op het opgravingsterrein 23 mooie nieuwbouwwoningen.

VAKJES, VAKJES

Het opgraven van een vindplaats uit de steentijd is geen doorsnee-onderzoek. Bij een vindplaats uit de ijzertijd of middeleeuwen doet een graafmachine het meeste werk. Het opgraven van jager-verzamelaar-kampjes met hoofdzakelijk vuursteenvondsten is daarentegen handwerk. Met een schep worden vakjes van 50 x 50 x 5 cm afgegraven en vervolgens gezeefd op zoek naar vondsten.

De resultaten van het zeefwerk worden direct in een computerprogramma verwerkt. Zo wordt nauwkeurig in beeld gebracht waar (de horizontale verspreiding) en hoe diep (de verticale verspreiding) de vuursteenclusters liggen. Aan de hand hiervan kan worden herleid of het om een single event cluster gaat: een eenmalige vervaardiging van een stuk gereedschap. Of dat er meerdere clusters door en over elkaar liggen. Dankzij het graven en documenteren per vakje, kunnen deze clusters later ruimtelijk en qua datering van elkaar onderscheiden worden.

BODEM OM VAN TE SMULLEN

Zodra de eerste meters van het bodemprofiel zichtbaar waren, wisten de archeologen van BAAC dat ze naar iets bijzonders keken. Meestal is in deze regio immers de bodem in het verleden verstoord door ontginningen,

zandwinning of bouwwerkzaamheden. Maar de bodem aan de Staringlaan was een schoolvoorbeeld van een bodem die duizenden jaren ongeroerd was gebleven.

Onder een 'bouwvoor', de bovenste humeuze laag in onze bodem, lag een dik stuifzandpakket. Deze bodemlaag van afwisselend lichtgele en donkergrijze bandjes, toont het proces van zandverstuiving in het gebied. Deze verstuiving begon in de late middeleeuwen en werd pas ingedamd door bosaanplant rondom de Soester Duinen in de vorige eeuw. De stuifzandlaag dekte een humeuze donkergrijze laag af. Dit leefniveau wordt gedateerd tussen circa 8.500 en 6.000 voor Chr., de midden-steentijd. De laag stak sterk af tegen het onderliggende

gele dekzand, dat aan het einde van de laatste ijstijd (circa 13.000 jaar geleden) door de wind was afgezet tegen de Soester stuwwal. Dit dekzand dateert uit een periode waarin het landschap nagenoeg kaal was, wat de bleke, gele kleur verklaart. De bodem bevat namelijk geen (humeuze) voedingsstoffen.

Maar onder invloed van de stijgende temperatuur raakte het landschap vanaf de laatste ijstijd steeds meer begroeid. De eerste mensen die hier rond 8.500 voor Chr. hun sporen achterlieten waren jager-verzamelaars; nomaden die leefden van de jacht op rendieren en ander (groot) wild en van het verzamelen van eetbare planten, noten, kruiden en vruchten.

SOESTER DIEET

Veel van de sporen die de jager-verzamelaars achterlieten waren haardkuilen, herkenbaar aan de pikzwarte houtskoolresten. Het zijn overblijfselen van plekken waar vuur is gestookt om op te koken, braden, bakken en roken. Daarnaast werd het vuur gebruikt voor warmte en veiligheid. Voor archeologen zijn deze haardkuilen stuk voor stuk archeologische schatten. Behalve goed dateerbare houtskool bevatten ze verbrande resten van zaden, pitten en pollen. Zo kan een reconstructie gemaakt worden van het landschap uit de midden-steentijd.

Het landschap bepaalde grotendeels het dieet van de jager-verzamelaars. Plantaardig voedsel vormde een belangrijk onderdeel van de maaltijd. Uit het onderzoek blijkt dat ze zich voedden met knollen van (water)planten, hazelnoten en eikels, bessen, wilde appels en andere vruchten. En iedere soort voegde haar eigen nutriënt

Doorsnede van de bodem.

FOTO EN BEWERKING CENTRUM VOOR ARCHEOLOGIE AMERSFOORT

aan het dieet toe. Moeras- en veenplanten, maar ook eikels en zaden van dennenkegels leverden bijvoorbeeld zetmeel. En hoewel wilde appels maar een kleine bijdrage leverden in de vorm van calorieën, voorzagen ze wel in een andere belangrijke voedingsstof, fructose. Bovendien waren ze een goede bron van vitamine C.

NOG MEER UIT DE NATUUR

De verkoalde resten van rode kornoelje wijzen mogelijk op het winnen van olie. Voor medicinale doeleinden hadden de jager-verzamelaars de beschikking over een heel scala aan planten en kruiden. Plantaardig materiaal werd ook gebruikt voor het impregneren van hout en leer. En als dakbedekking van hutten of andere schuilplaatsen werden de bladeren gebruikt van cypergrassen, bijeengebonden met wilgenbast.

Behalve plantaardig voedsel had de natuur nog veel meer te bieden. Het jagen op groot en klein wild leverde vlees, maar ook botten, geweien en huiden. Die werden gebruikt voor het maken en bewerken van kleding, gereedschappen, sieraden etcetera. Van veel organische materialen als deze vinden archeologen niets terug, omdat ze na verloop van tijd weggroten in de zure zandgrond.

STEEN

Dit geldt niet voor (vuur)steen. Zonder te beschikken over metaal of kunststof, was steen in die tijd – niet voor niets de steentijd genoemd – het belangrijkste materiaal voor allerlei gereedschappen.

De meest favoriete steensoort was zonder twijfel vuursteen, een steensoort die eenvoudig te bewerken is en vlijmscherpe randjes heeft. Dat bewerken gebeurde door een vuursteenknol (de kern) op een natuurstenen aambeeld (zoals ook in Soest werd gevonden) of ge-

Een aambeeld van kwartsiet.

woon op schoot te hakken, te schaven en te schuren met een klopsteen of een stuk gewei. Zo werd klein gereedschap (microlieten) gemaakt, zoals pijlpunten, harpoenen, boortjes, stekers, schrabbers en mesjes. Iedere vorm had zijn eigen functie. Waarschijnlijk droeg

BAAC BV, SHERTOGENBOSCH

een jager-verzamelaar van elk type één of meerdere exemplaren bij zich.

MARETAKSPITSEN

Een bijzondere groep vormde bijna honderd microlieten, zorgvuldig gemaakte (pijl)punten, die niet alleen aan de randen waren bewerkt, maar ook over het gehele oppervlak. De meest bijzondere vorm is de *feuille de gui* of maretakspits.

De bewerking is veel gedetailleerder, en dus tijdrovender, dan nodig is om als eenvoudige pijlpunt te

Boven: Maretakspitsen, met duidelijk zichtbaar de oppervlaktebewerking (*retouche*).

Rechts: Verbrand vuursteen met bitumen er omheen gevouwen.

dienen. Onderzoek wijst uit dat Soest een van de eerste plekken in Nederland was waar ze werden gemaakt (ca 7.700 voor Chr.). Op de meeste steentijd-opgravingen worden slechts enkele maretakspitsen gevonden, in Soest meerdere tientallen. Waarom er in Soest zoveel werden gemaakt en waar ze precies voor werden gebruikt: dat weten we niet.

Naast de tientallen afgewerkte gereedschappen zijn er ook vele halffabricaten gevonden en natuurlijk een enorme berg afvalsteentjes. Ook daaruit valt op te maken dat gereedschappen ter plekke werden gemaakt. De teller stopte uiteindelijk op ruim 60.000 stuks vuursteen.

VASTGEPLAKT

Meest opmerkelijke ontdekking tussen deze duizenden vondsten was niet een prachtig bewerkte maretak-

In afwachting van de wetenschappelijke publicatie heeft de Gemeente Soest in 2018 het publieksboekje *Soest in de midden steentijd. Een archeologische ontdekking* uitgebracht.

In deze kleurrijke publicatie wordt het verhaal van Soest in de midden-steentijd verteld aan de hand van de opgravingsgegevens en een geromantiseerd verhaal.

Download via deze QR code het publieksboekje.

spits, maar een onogelijk stukje (afgebroken) vuursteen met een zwart goedje eraan gekleefd. Dat blijkt natuurlijke bitumen (teer) te zijn, dat ooit is verhit om het zacht en kneedbaar te maken en als lijm of plakmiddel is gebruikt. Zo werd bijvoorbeeld een pijlpunt aan de schacht van een pijl vastgezet. Hoewel het vermoeden al langer bestond dat jager-verzamelaars op deze manier hun pijlen maakten, was het archeologisch nog niet eerder aangetoond.

Boven: De nieuwe woningen aan het Jan Wolkershof. De inrichting van de openbare ruimte verwijst naar de midden steentijd. De kleur van de gevels verwijst naar de oude bodemlagen.

Links: Duidelijk zichtbaar zijn de 'vuile' vlekken in de gele moedergrond. Hier stonden ooit palen van een rechthoekige hut.

Het beeld dat jager-verzamelaars nomaden waren die rondtrokken met tenten en slechts kort op een locatie verbleven, wordt hiermee genuanceerd. Groepen jager-verzamelaars bleven ongeveer 2.500 jaar voor korte of langere tijd terugkomen naar Soest. Waarom ze uiteindelijk niet meer kwamen? Die reden is door de archeologen achterhaald, dankzij een waterpoel die daar ooit lag. De poel was gedurende het verblijf van de jager-verzamelaars waarschijnlijk een belangrijke bron voor water(leven), maar groeide vanaf ongeveer 6.500 voor Chr. dicht met veen door het stijgende grondwater. De lage delen van Soest veranderden langzaam in een moerassig veengebied en maakte het gebied minder aantrekkelijk om in te wonen. Sporen van jager-verzamelaars ontbreken dan ook na 6.000 voor Chr. Pas in de late middeleeuwen, in de 14e eeuw, blijkt het gebied weer toegankelijk voor mensen, al is het in beperkte mate. Karrensporen in het stuifzandpakket doorbraken na duizenden jaren het ongerepte karakter van het gebied. Pas met de komst van de woningen in 2017 wonen er weer mensen in dit mooie stukje Soest. ●

OUDESTEN HUT VAN NEDERLAND

Behalve haardkuilen en vuursteenclusters werden nog tal van andere sporen gevonden. Ze getuigen van de langdurige aanwezigheid van jager-verzamelaars aan de Staringlaan en zijn een aanvulling op onze kennis over het nomadische leven uit die tijd. Zo is uit de vele grondsporen de plattegrond van een hut gereconstrueerd: zover bekend de oudste hut van Nederland!

Milo Verhamme is regio-archeoloog vanuit het Centrum voor Archeologie Amersfoort voor de gemeenten Soest, Bunschoten en Nijkerk.

Literatuur

De informatie uit dit artikel is ontleend aan de recentelijk uitgebrachte publicatie van het onderzoek: I. Woltinge, M. Opbroek, L.A. Tebbens, I. Devriendt, E. Drenth, 'Mesolithisch verblijf en maretakspitsen aan de Staringlaan te Soest. De opgraving van een mesolithische *persistent place*', BAAC-rapport A-15.0124, 's-Hertogenbosch 2019.

RUIM ANDERHALVE EEUW AMERSFOORTS SPOOR

Locomotieven en stations

Voor wie precies wil weten welk type locomotief wanneer in Amersfoort gereden heeft of welke seinstelsels er allemaal waren, is er maar één echt naslagwerk, *Sporen rond de Lange Jan* van de inmiddels overleden Ger Russer. De grote lijnen daarentegen zijn dankzij de Stichting Flehite Publicaties onlangs te boek gesteld.

door JAN CAREL VAN DIJK

Antiquarisch is de 'spoorbijbel' van Russer uit 2007 zeker nog wel te krijgen. Voor het algemene beeld en met name ook de meest recente ontwikkelingen is er nu een nieuw overzicht gemaakt. Aan de hand van representatief fotomateriaal wordt beschreven hoe het spoor bijdroeg tot de ontwikkeling van Amersfoort en wat daar allemaal bij kwam kijken.

AUTO'S PAS LATER

Men zou het niet zeggen, maar de stoomtrein was er vele jaren eerder dan de auto met verbrandingsmotor. Al in 1839 werd de spoorlijn tussen Amsterdam en Haarlem in gebruik genomen en in 1863 was Amersfoort aan de beurt dankzij een verbinding van Utrecht naar Hattem bij Zwolle. De eerste auto verscheen in ons land pas in 1896.

Snel na 1863 volgden meer lijnen van en naar de Kei-stad en daarbij was er meteen felle concurrentie tussen twee railexploitanten.

NEDERLANDSE SPOORWEGEN

Locomotief uit de 1100-serie, in dienst van 1950 tot 1999.

Rechts lege auto-treinen van Pon's Automobielhandel.

Hoofdstation Smallepad, in gebruik van 1863-1902.

Het eerste station aan het Smallepad was van de Nederlandsche Centraal Spoorweg Maatschappij (NCS), maar die moest het gebouw in 1874 gaan delen met de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij (HIJSM of HSM). Toen opende dat bedrijf namelijk een lijn vanuit Amsterdam, die twee jaar later doorgetrokken zou worden naar Zutphen. Een HSM-verbinding van Amersfoort naar Kesteren werd operationeel in 1886. Daarmee was een uiterst belangrijk knooppunt ontstaan met maar liefst vijf vertakkingen. Helemaal toen vanaf Kesteren doorgaande treinen richting Duitsland gingen rijden. Dat had flink wat voeten in de aarde, zo blijkt. Duidelijk wordt in het boek ook waarom in de Tweede Wereldoorlog bij dat traject de spoorbrug te Rhenen werd vernield om vervolgens niet meer hersteld te worden. Direct met de trein van Amersfoort naar Keulen was daarmee definitief van de baan; de lijn werd in etappes ontmanteld tot het nu nog resterende stukje spoor naar Pon's Automobielhandel te Leusden.

INTERNATIONAAL REIZEN

Vanuit Amersfoort bleef internationaal reizen echter mogelijk, want tot op de dag van vandaag is er zes

COLLECTIE JAN CAREL VAN DIJK

InterRegio Wesertal

Berlin Ostbahnhof
Berlin Zoo - Stendal
Wolfsburg - Hannover
Bad Bentheim - Hengelo
Amersfoort

keer per dag een rechtstreekse verbinding van en naar Berlijn met gemakkelijke overstapmogelijkheden richting Bremen en Hamburg. Meer dan ooit past dit in de tendens om vliegen waar dat haalbaar is te vervangen door het duurzamere reizen met de trein. Van 1960 tot 1993 heeft er ook nog een Moskou-express bestaan, die Amersfoort aandeed via startpunt Hoek van Holland.

Deze directe verbinding is vervallen en van tijd tot tijd duiken er inmiddels geruchten op dat de Nederlandse Spoorwegen zou overwegen de route naar de Duitse hoofdstad via Utrecht en Arnhem te laten lopen en niet meer via de Keistad. Uiteraard houdt het gemeentebestuur dit nauwlettend in de gaten om waar nodig onmiddellijk actie te kunnen ondernemen.

Links: Internationaal reizen kan nog steeds vanuit Amersfoort.

Rechts: Hoofdstation wordt 'Amersfoort Centraal' in 2019.

Hoofdstation Stationsplein, in gebruik van 1902-1995.

burgerinitiatief behouden worden en biedt nu onderdak aan allerlei bedrijven, is een broedplaats voor artisticeit en zelfs een plek om te wonen in *spoorwegstijl*.

Een groter station van architect Dirk Antonie Nicolaas Margadant, dat in 1902 werd geopend op de plaats van het huidige hoofdstation, heeft het met wat aanpassingen zo'n 90 jaar volgehouden. Door de enorme groei in reizigers moest het in 1995 evenwel worden

FOTO SIMON LAMME

vervangen door een geheel nieuw complex. Vorig jaar werden bij de Amersfoortse stations per werkdag ruim 50.000 in- en uitstappende treinreizigers geteld. Dit nog lós van het overstappen!

VERDWENEN

Op het spoorterrein stonden en staan meerdere bouwwerken die de moeite van het beschrijven waard zijn. Zo was er een eigen watertoren ten behoeve van de stoomlocomotieven. Die stamde uit 1902 maar is begin tachtiger jaren nagenoeg ongemerkt verdwenen. Al veel eerder waren de grote depots voor de *ijzeren paarden* gesloopt, doch gelukkig zijn daarvan mooie foto's bewaard gebleven.

CENTRAAL STATION

Jarenlang was op de streekbussen van voorheen Connexion en momenteel Syntus de aanduiding 'Amersfoort CS' voor het hoofdstation te zien, terwijl de NS de toevoeging CS niet erkende. Eind vorig jaar kwam daar verandering in. Vanaf 15 december 2019 staat 'Amersfoort Centraal' officieel in de dienstregeling. De dag erna werd dat plechtig bekrachtigd met het onthullen van aangepaste gevelletters. Ze zijn gemonteerd onder het glasappliqué van Joost van Santen, getiteld 'Ellips of Light', dat zorgt voor prachtige lichteffecten in de hal. Dit is maar één van de voorbeelden van spookkunst, die het aangename met het nuttige verenigt. ●

Lees meer in Ruim anderhalve eeuw Amersfoorts spoor van Jan Carel van Dijk (zie p.23).

BIJZONDERE GEBOUWEN

Stations hebben vaak architectonische waarde. Het pand aan het Smallepad is al lang niet meer in gebruik als zodanig, maar ondertussen wél een rijksmonument. Die status hebben ook maar liefst vijf gebouwen die tezamen ooit het centrale reparatie- en onderhoudsbedrijf voor goederenwagens vormden. Deze Wagenwerkplaats kon dankzij een geslaagd

Jan Carel van Dijk is secretaris van de Oudheidkundige Vereniging Flehite. Hij geeft lezingen en schrijft over onze stadsgeschiedenis na 1850.

OM TE BESCHERMEN

Monumenten- schildjes

In 1954 werd het internationaal *Cultuurgoeederenverdrag van Den Haag* vastgesteld. Dit betekende het begin van de bescherming van erfgoed en van het gebruik van monumentenschildjes. Anno 2020 is dit verdrag door ten minste 115 landen ondertekend.

door BUREAU MONUMENTENZORG

In Den Haag werd 66 jaar geleden het *Verdrag inzake de bescherming van culturele goederen in geval van een gewapend conflict* getekend. De noodzaak voor dit verdrag was een direct gevolg van de omvangrijke schade aan het cultureel erfgoed tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog. Een groep van 49 landen, Nederland voorop, was het eens dat grootschalige vernieling van het erfgoed in de toekomst moest worden voorkomen. Daarom werd met een verdrag afgesproken dat het beschadigen van monumenten en het ontvreemden van kunstvoorwerpen bij een gewapend conflict voortaan als een oorlogsmisdaad wordt beschouwd. Eén van de manieren waarop UNESCO de afspraken in het verdrag vastlegde, was door het zichtbaar maken van nationaal erfgoed door middel van een blauw-wit schildje.

INTERNATIONAAL

Het blauw-witte schildje is een internationaal kenteken dat aangeeft dat een gebouw bij gewapende conflicten onaangetast dient te blijven, omdat het of een bewaarplaats is van een bijzondere (kunst)collectie, of een hoge culturele waarde heeft. In de recente aanbevelingen over het *Verdrag van Den Haag* schrijft UNESCO aan het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap dat het blauw-witte schildje ook een waardevol herkenningsteken kan zijn in andere crisissituaties, zoals bij (natuur)rampen. Vaak wordt dit schildje in één adem genoemd met de status van rijksmonument. Echter niet alle rijksmonumenten komen voor dit schildje in aanmerking. Bovendien reikt dit schildje verder dan alleen de bescherming van een gebouw en gaat het

Muurhuizen 29 en 31 hebben beide een blauw-wit schildje.

ook om collecties. In Amersfoort hangen bijvoorbeeld blauw-witte schildjes bij het 'Huis met de Paarse Ruitjes' (Zuidsingel 38) en in de Muurhuizen (nr. 29 en 31). Opmerkelijk is dat uit onderzoek van Blue Shield Nederland naar voren is gekomen dat veel schildjes verkeerd hangen of zelfs missen, bijvoorbeeld omdat ze niet met een collectie zijn meeverhuisd. Er ontbreekt een register waarin is bijgehouden waar het blauw-witte schildje hangt, of welke gebouwen of bewaarplaatsen er een zouden moeten hebben.

RIJKSMONUMENT EN GEMEENTELIJK MONUMENT

Veel eigenaren van rijksmonumenten hadden behoefte aan een kenmerk voor hun pand. Sinds 2014 is er officieel een wit-oranje schildje dat door alle rijksmonumenten in Nederland mag worden gedragen.

Deze schildjes kunnen worden aangevraagd via de ANWB, die de informatieborden produceert en verkoopt in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het nieuwe bordje voor rijksmonumenten heeft

SINT JORIS EN DE DRAAK

Sinds 2001 worden de aangekochte en gerestaureerde panden van Stadsherstel Midden-Nederland (voorheen Stadsherstel Amersfoort) ook voorzien van een schildje. Op dit bronzen schildje staan Sint Joris (beschermheilige van Amersfoort) en de draak en het opschrift 'Stadsherstel Amersfoort', de 'beschermers' van het gerestaureerde pand. Het eerste schildje werd in 2001 bevestigd aan de gevel van de Lieve-Vrouwestraat 4.

BEELDBEPALEND PAND

Naast rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en beschermde gezichten kunnen in een stad ook beeldbepalende panden worden aangewezen. In Amersfoort zijn dat er meer dan 500! Via de digitale monumentenkaart van Amersfoort kan worden gezocht op adres om de monumentale status van een pand te achterhalen (www.amersfoort-in-beeld.nl/#monumenten). De kaart geeft een duidelijk overzicht van de monumentale waarden van plekken in de stad. Zo is bijvoorbeeld het Huis te Kalkwegh aan Laan 1914 een beeldbepalend pand, maar ook de Aloysiuschool aan het Dupontplein. Er zijn ook historische structuren die een beeldbepalende status hebben, zoals de historische Wegh der Weegen (Utrechtseweg vanaf de Stichtse Rotonde). ●

Bronnen

Nederlandse UNESCO Commissie, 2020. *Een wapen in vreedstijd: De uitvoering van het UNESCO Haags Verdrag en het gebruik van het blauw-witte schildje.*

UNESCO, 1954. *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention 1954.*

ook een variant voor gemeentelijke en provinciale monumenten. Deze zijn voor Amersfoort overbodig, want er zijn geen provinciale monumenten in de provincie Utrecht. De gemeente Amersfoort heeft bovendien sinds 2014 een eigen emailen wit-rood schildje voor gemeentelijke monumenten, aan te vragen bij Bureau Monumentenzorg. Het eerste gemeentelijke schildje is aangebracht tijdens de Open Monumentendagen van 2014, op de gevel van Barchman Wuytierslaan 62.

Linksboven: Het Amersfoortse Gemeentelijk Monumentenschildje, verkrijgbaar vanaf 2014.

Rechtsboven: Het schildje voor Rijksmonumenten, vanaf 2014.

Links: Schildje met Sint Joris en de Draak en opschrift 'Stadsherstel Amersfoort'.

ANWB INFORMATIEBORD

Behalve de aanduiding van de rijksmonumentale status zijn er ook de kenmerkende bruine ANWB-informatieborden, die dus niet van de gemeente of het rijk zijn. Deze borden worden geplaatst op toeristische plekken om bezoekers te informeren over de historie van de plek of het gebouw. Het doel van dit bord is om met verdiepende informatie bij te dragen aan de ervaring van een plek.

Bureau Monumentenzorg is een afdeling binnen de gemeente Amersfoort die zorg draagt voor de bescherming van gebouwd erfgoed en stadsgezichten in de gemeente Amersfoort. Zij geeft onder meer advies aan monumenteneigenaren bij verbouwplannen.

Oproep

Bureau Monumentenzorg kreeg onlangs van een eigenaar van een beeldbepalend pand de vraag of er ook voor deze categorie monumentenschildjes beschikbaar zijn. Dat is niet het geval, want de gemeente Amersfoort heeft (en verstrekt!) alleen schildjes voor de gemeentelijke monumenten. Omdat de beeldbepalende panden ook voor het stadsbeeld van belang zijn, is het de moeite waard om de behoefte aan zo'n schildje te onderzoeken.

Wellicht zijn er meer eigenaren die hun beeldbepalend pand van een schildje willen voorzien. Om te laten weten of u belangstelling heeft voor een dergelijk schildje, kunt u contact opnemen via monumentenzorg@amersfoort.nl

Een albarello voor wonderkruid salie

De vondst van een 17e-eeuwse apothekerspot in een afvalkuil bij Achter de Arnhemse Poortwal geeft inzicht in de geneeskundige praktijk van die tijd.

door JOS WIELDERS

Het gebruik van geneeskrachtige kruiden is zo oud als de mensheid zelf. Vanaf de tijd dat het pottenbakken was uitgevonden, zijn aardewerk potten gebruikt voor het bewaren van geneesmiddelen zoals kruiden, delfstoffen of eenvoudige bereidingen. Om het doordringen van vocht en vet in het aardewerk te voorkomen werden de potten geglazuurd, eerst alleen van binnen, la-

De apothekerspot gevonden bij de Achter de Arnhemse Poortwal.

ter ook van buiten. Geneesmiddelpotten zijn vanuit het Midden-Oosten via Spanje in Italië geïntroduceerd. Italiaanse pottenbakkers kwamen begin 16e eeuw naar Antwerpen en hun kennis verbreidde zich later naar Delft. Ons Delfts Blauw is daarom nauw verwant aan het Italiaanse *faience* (tingeglazuurd aardewerk, genoemd naar de stad Faenza) en kende een bloeiperiode tussen 1650 en 1750.

ALBARELLO

Dr. Wittop Koning onderscheidt in zijn standaardwerk *Apothekerspotten uit de Nederlanden* verschillende basisvormen: cilindrische potten (zalfpot/pijpenpot), potten met tuit voor bijvoorbeeld stroop of olie, flessen voor aromatische wateren en tenslotte de in Nederland weinig gebruikte vazen. Droge of vaste preparaten werden bewaard in de cilindrische *albarello*. De oorsprong van de naam is onbekend, maar in Perzië en Mesopotamië zijn deze potten al vanaf circa 1200 gebruikt. De albarello was oorspronkelijk enigszins biconcaaf, dus met een slanker middenstuk, voor een betere grip op de pot. Verder is de grote opening karakteristiek, om een gemakkelijke toegang tot de kruiden of eenvoudige chemicaliën te verkrijgen. De typische maat van de albarello is circa 7 duim hoog (ongeveer 17 cm). Als afsluiting werd in de begintijd een stuk papier of perkament met een koord om de bovenrand vastgemaakt.

POTJESLATIJN

De oudste Italiaanse apothekerspotten waren blauw op wit, waarschijnlijk volgens Spaans-Moorse stijl. In de loop van de tijd veranderde de beschildering: van geometrische en oosterse lijnen of ranken naar bloemen en gestileerde figuren.

Enkevoudige stoffen, zoals kruiden of delfstoffen werden *simplicia* genoemd; die moest een apotheker bij zijn examen kunnen herkennen. De inhoud van de pot werd beschreven op het afsluitend perkament. Later op

HAROLD VAN DEN HAUTEN & JOS WIELDERS

de bovenkant van het cartouche. Ook werd ter onderscheiding regelmatig een symbool op de pot aangebracht van het plaatselijke apothekersgilde of van een deel van het stadswapen. Als versiering werd vaak een gevleugeld engelenkopje gebruikt, maar ook pauwen en fruitmanden of bloemmotieven. Daarnaast worden soms gezien: herten, saterkoppen, engelen, griffioenen en eenhoorns.

AMERSFOORTSE BROKSTUKKEN

In Amersfoort zijn in een afvalkuil op de locatie 'Achter de Arnhemse poortwal' bij een opgraving in 2014 de brokstukken gevonden van een albarello (hoogte 17,5 cm, diameter 11 cm). Het is een gedraaide pot van faïence met tinglaazuur en beschilderd met het voor Delfts aardewerk typerende blauwe kobaltoxide. Het opschrift luidt: +C+Flo+Salviae+ oftewel *Confectio Flos Salviae*: preparaat van saliebloemen. De cartouche is aan de onderkant versierd met een fijn uitgewerkt, gevleugeld engelenkopje en toont aan de beide zijkanten een vogel met een gestileerde pauwenkroon. De vogel heeft een touwtje in de snavel waaraan een tros fruit hangt. Helaas ontbreekt de bovenkant van de cartouche, waar meestal het motief van de opdrachtgever of de plateelbakkerij was aangebracht.

EROS OP DE DOLFIJN

Bijzonder is de schildhouder zowel links- en rechtsboven de cartouche in de vorm van Eros (of Cupido) rijdend op een dolfijn met gekrulde staart. Dit Italiaanse

schildjes die met een kettinkje bevestigd waren en nog later op een diagonale band, op de pot geschilderd. In de Nederlanden was het opschrift altijd in het Latijn, vaak als afkorting van de inhoud. Van dit gebruik komt onze term *potjeslatijn*. Vlaamse en Delftse 'plateelbakkers' gingen cartouches (omlijste naamschilden) aanbrengen op de albarelli.

ENGELKOPJES EN GILDETEKENS

Apothekerspotten waren gebruiksvoorwerpen en werden daarom niet gesigneerd. Wel had elke pottenbakkerij een eigen motief of symbool ontwikkeld, meestal aan

Boven: De apothekerspot.

Rechts: echte salie.

motief, met wortels in de vroeg-Romeinse of Griekse tijd, is voor zover bekend niet eerder beschreven op een albarello. Wel is het motief bekend van Romeinse mozaïeken, munten, schilderijen (bijvoorbeeld van Erasmus Quellinus II uit 1630, zie figuur) en rond 1650 op Delftse wandtegels zoals hier is afgebeeld. Eros wordt vaak met boog of toorts afgebeeld. Een enkele maal heeft de dolfin een gekrulde staart of een meervoudige staartvin lijkend op een esdoornblad. Op basis van het type faïence aardewerk, de gebruikte techniek en afbeelding, is onze albarello een apothekerspot, die in de 17e eeuw is gemaakt in Delft of omgeving.

SALIE, UNIVERSEEL GENEESKRACHTIG

Wat valt te vertellen over de vroegere inhoud van deze pot? De naam Salvia komt uit het Latijn en *salvare* betekent 'redden'. Het is een geneeskrachtig kruid met van oudher heel veel toepassingen. In het oude Egypte werd salie (*Salvia officinalis*) gebruikt om de vruchtbaarheid van vrouwen te vergroten en menstruatieklachten te bestrijden. De toevoeging *officinalis* verwijst naar het gebruik in de *officine*, de kloosterkamer waar geneeskrachtige kruiden bewaard werden en de voorloper van onze apotheek. De oude Grieken gebruikten salie als panacee of universeel wondermiddel. De Romeinen beschouwden het als een heilig kruid, dat volgens de overlevering alleen geplukt mocht worden nadat men zich volgens bepaalde regels gewassen en gereinigd had, gekleed was in een witte tuniek, op blote voeten rondliep en nadat men een offer had gebracht aan Jupiter. Ook bij slangenbeten, vergeetachtigheid en als levensverlengend medicijn werd het gebruikt. Salie werd in de Middeleeuwen ingezet als medicijn tegen hoest, verkoudheid, astma, insectenbeten, zenuwzwakte, vergeetachtigheid, tandvleesbloedingen, uitblijvende men-

Eros op de dolfin:
Detail van 17^e-eeuwse tegel (links), van een schilderij van Erasmus Quellinus II (rechtsboven) en van de albarello (rechts).

struatie, onvruchtbaarheid, spijsverteringsproblemen en flatulentie.

AFRODISIACUM?

In de oude fytotherapie (therapeutisch gebruik van geneeskrachtige planten), wordt onderscheid gemaakt tussen preparaten van de salvia bladeren of van de salvia bloemen. Preparaten van bloemen (*C. Flo.*) worden tegenwoordig nauwelijks nog gebruikt.

Tegenwoordig kennen we de geneeskrachtige bestanddelen van salie en hiertoe behoort zowaar een zwak fyto-oestrogeen. Momenteel wordt salie in de plantgeneeskunde nog toegepast als tinctuur (alcoholische extract) of tabletten tegen overmatig zweten en opvliegers, bij ontsteking van mond en keel, of ter bevordering van de spijsvertering. Volgens sommigen zou het zelfs ter behandeling van een libidogebrek bij de vrouw kunnen worden ingezet en heeft salie een werking als afrodisiacum. Misschien is dat ook een verklaring voor de keuze van Eros als schildhouder door de opdrachtgever van deze albarello. ●

Jos Wielders is klinisch chemicus en vrijwilliger bij het Centrum voor Archeologie.

Over rituele offers en festivals

Bierkannen, spelmateriaal en schoenen, aangetroffen in een 14e-eeuwse drenkplaats op de Hof, werden aanvankelijk beschouwd als afval. Maar waarschijnlijker is het dat de vaak gave voorwerpen rituele offers waren.

door WICHARD MAASSEN

Dat stelt archeoloog Francien Snieder in een artikel voor het *Flehite Historisch Jaarboek* voor Amersfoort en omstreken 2020. Haar bevindingen zijn een kwestie van voortschrijdend inzicht; ten tijde van de opgraving, in 1991, speelde volksgeloof nauwelijks een rol bij archeologisch onderzoek. Hoewel het behoedzaam interpreteren blijft – in de middeleeuwen verdween er sowieso veel afval in de grond – wordt nu aangenomen dat de vondsten samenhangen met de opkomst van de Moderne Devotie.

In de tweede helft van de 14e eeuw, waarin de pest toesloeg en oogsten mislukten, werd ook de Amersfoortse bevolking ontvankelijker voor een boodschap van hel en verdoemenis, zoals verkondigd door Geert Grote, aldus Snieder. De geleerde, afkomstig uit een welgesteld milieu, predikte onthouding en kastijding. Hij ging tekeer tegen onkuisheid, heb- en drankzucht en gulzigheid.

Dat zou verklaren waarom in de drenkplaats op de Hof veel in goede staat verkerende objecten lagen die wijzen op een vorm van boetedoening. Zo kwamen er veertig puntgave bierkannen uit de grond. Ook viel het vele speeltuig op, waaronder dobbelstenen en mondharpen. Er bestaat weliswaar een verband tussen deze voorwerpen en de jaarmarkten die op de Hof werden gehouden, maar anderzijds ligt het volgens Snieder niet voor de hand dat nog goed bruikbare spullen tussen het afval belandden.

BINNENSTAD

Met negen artikelen en de gebruikelijke overzichten van Monumentenzorg en het Centrum voor Archeologie, bevat het nieuwe *Jaarboek* meer artikelen dan ooit. Het aanbod is uiterst gevarieerd: van het eigenzinnige Soester dorpsbestuur rond 1800 tot de oprichting, begin jaren 50, van de voor Nederland unieke Beiaard-

Flehite Historisch Jaarboek voor Amersfoort en omstreken 2020.

Wichard Maassen is journalist van AD Amersfoortse Courant en biograaf van Toon Tieland, Johan Traarbach en Max Keuris.

school in Amersfoort, en van een bijzondere tuinmuur aan de Muurhuizen zonder monumentale status tot de ontwikkeling van Amersfoort als festivalstad na 1970.

In laatstgenoemd artikel beschrijft journalist Eric van der Velden hoe Amersfoorters als Frans Rühl, die eind jaren 60 bandjes, dichters en theatermakers naar de stad haalde, en toenmalige PvdA-wethouder Wim Huslage, geestelijk vader van de Keistadfeesten, de basis legden voor een reeks succesvolle festivals. De levendige subcultuur, ontstaan dankzij de aanwezigheid van meerdere hbo-opleidingen, speelde daarbij een belangrijke rol.

In deze ambiance gedijde een onconventioneel type als Terts Brinkhoff. De student beeldende vorming trok samen met onder anderen Willem Borra de wijken in en verzorgde optredens op niet voor de hand liggende plekken. Daarvoor hadden ze een oude tractor en een wagen die tot podium kon worden verbouwd.

Met het straattheaterfestival LaStrada (daarna Etcetera LaStrada en weer later, met andere kartrekkers, Spoffin) ging het koppel Leejo van Putten en Riekje Hoffman voort op de door Brinkhoff en de zijnen ingeslagen weg. Een wat Van der Velden noemt 'artistieke glorie-tijd' brak aan, ook dankzij andere initiatieven, waaronder het Pinksterfestival/Bos Folk in Park Randenbroek, dat bijna twintig jaar standhield, en het door Math Meester opgezette Jazzfestival en Latijns-Amerikaanse dansfestijn Dias Latinos.

Het langstlopende Amersfoortse festival, de Keistadfeesten, was intussen gewoon doorgedaan, al zakte het steeds verder in. In 2009 viel het doek, onder meer omdat de organisatie niet meer kon voldoen aan de opgeschroefde veiligheidseisen. ●

Het Jaarboek is verkrijgbaar in de winkel van Museum Flehite of via Piet Jonkman p.jonkman@kpnmail.nl. Verzending in Amersfoort, Hoogland en Leusden is gratis. Buiten deze regio bedragen de verzendkosten € 4,50. (zie ook p.23).

Jacob van Ruisdael in Amersfoort

Tot de Maida and George Abrams Collection van de Harvard Art Museums in Cambridge (MA) behoort een schetsmatige tekening uit circa 1650, in zwart krijt, van Jacob van Ruisdael (1628/29-1682). Wát de meester tekende, was nog onbekend. Het blijkt een Amersfoortse stadspoort te zijn. Dat is verrassend, want niet eerder werd een kunstwerk van Ruisdael met de Keistad in verband gebracht.

door LAURENS SCHOEMAKER

Ruisdael tekende namelijk de Kamperbuitenpoort. De door de kunstenaar in beeld gebrachte bouwdelen zijn in hun onderlinge samenhang uniek voor deze stadspoort. Daarbij is het van belang om te beseffen dat het poortcomplex niet in één bouwfase werd opgetrokken, maar tot stand kwam door verschillende aanpassingen aan een eerder uitgevoerd ontwerp.

HOOFDPOORT EN VOORPOORT

De Kamperbuitenpoort bestond oorspronkelijk uit een hoofdpoort en een voorpoort en maakte onderdeel uit van de tweede omwalling van Amersfoort, die tussen 1380 en 1450 tot stand was gekomen. De stadspoort werd vermoedelijk omstreeks 1388 voltooid. De hoofdpoort had een rechthoekig grondplan en stond als het ware in de stadsmuur. Met zware muren was zij verbonden met de naar buiten geschoven voorpoort, die bestond uit twee ronde torens met daartussen een doorgang. Buiten de stadsomwalling lag een dubbele gracht, met in het midden een smalle strook grond, de zogenoemde singel. De voorpoort, die op deze singel stond, was door een ophaalbrug over de buitenste gracht verbonden met het buitengebied.

Waarschijnlijk raakte de Kamperbuitenpoort flink beschadigd tijdens de belegering van Amersfoort in 1579 door Staatse troepen onder leiding van Jan van Nassau. Ergens in de jaren 80 van de 16de eeuw werd de

Jacob van Ruisdael,
De Kamperbuitenpoort te Amersfoort
(ca. 1650), 142 × 200 mm, Cambridge, MA, Harvard University, Fogg Museum, The Maida and George Abrams Collection.

stadspoort versterkt met een vijfhoekig aarden bolwerk als vooruitgeschoven verdedigingswerk. Voor de aanleg hiervan moest de stadsgracht een stuk naar buiten worden verlegd. Ongetwijfeld heeft men ook de middeleeuwse stadspoort hersteld. Vermoedelijk is de hoofdpoort destijds, of iets later, verlaagd en voorzien van een nieuw, eenvoudig uitgevoerd, schilddak. De voorpoort werd in het bolwerk opgenomen.

BOLWERK

Bij het bolwerk hoorden een waakhuisje en een tweede voorpoort, die aansloot op een ophaalbrug over de stadsgracht. Deze nieuwe toegangspoort lag niet in het verlengde van de middeleeuwse poort. Een knik in de weg door het verdedigingswerk voorkwam dat de vij-

and met een goed gericht kanonschot op de tweede voorpoort de daarachter gelegen oude poort zou beschadigen. Naar plannen van bouwmeester Adriaen Anthonisz. van Alcmaer werd de binnenste van de twee grachten in 1594 grotendeels gedempt. Zijn idee om de overgebleven buitenste stadsgracht te verbreden, zou pas in 1613 worden gerealiseerd. In 1633 moest de gracht opnieuw worden uitgediept en verbreed, nadat deze door aanslibbing te smal was geworden. Aan het poortcomplex zal daarna niet veel onderhoud meer zijn uitgevoerd, aangezien dit type versterking inmiddels verouderd was.

TERUG NAAR DE TEKENING

We zijn nu aanbeland in Ruisdaels tijd. Zijn tekening toont de Kamperbuitenpoort omstreeks 1650 in verval- len toestand. Het verval blijkt onder meer uit de be- groeiing op en rond het verdedigingswerk. Welke delen van het poortcomplex bracht Ruisdael nu in beeld? De Utrechtse kunstenaar Fedor van Rossem maakte een tekening van de stadspoort, zonder de hoge begroei-

FEDOR VAN ROSSEM

ing op de berm. Het iets hogere standpunt, even ten noordoosten van dat van Ruisdael, biedt een goed zicht op de verschillende onderdelen.

Links op Ruisdaels tekening steekt de met een schild- dak gedekte hoofdboort boven het aardlichaam van het bolwerk uit. Hetzelfde geldt voor de voorpoort rechts daarvan, die herkenbaar is aan twee spitse to-rens. In de stadsgracht drijft een bootje met daarin twee personen, vermoedelijk vissers. Daarboven zien we de begroeide berm en het steile talud van het aard- werk. Op de berm voor het talud staat het waakhuisje met tuitgevel en zadeldak. Het iets teruggetrokken ge- bouw daarachter is de tweede voorpoort. Dit poortge- bouw staat in verbinding met een ophaalbrug over de stadsgracht. De giek van een hijskraan steekt erboven

Anoniem, De Kamperbuitenpoort te Amersfoort (1823), 167 x 215 mm, Amersfoort, Museum Flehite.

MUSEUM FLEHITE

uit. Met deze eenvoudige kraan konden goederen uit een schip op een evenwijdig aan de brug gelegen stei- ger worden gehesen.

DE KAMPERBUITENPOORT NÁ RUISDAEL

Een tekening van 1823 in de verzameling van Museum Flehite toont het poortcomplex vanaf de andere kant van de brug. Rechts is zowel de doorgang van de twee-

de voorpoort als de doorgang van de middeleeuwse voorpoort te zien. Boven de laatstgenoemde doorgang bevindt zich een mezekouw met werpgaten, van waaruit de vijand met pek, koken- de olie, stenen en afval kon worden belaagd. Een leeuw met een vaantje bekroont de tuitgevel van de tweede voorpoort. Achter de brug is de stads- muur afgebeeld.

Uiteindelijk zou de Kamperbuitenpoort in 1838 worden gesloopt. Nadat het bolwerk was afgegraven en de smalle gracht tussen het voormalige verdedi- gingswerk en de stad was gedempt, werd het vrijgekomen terrein beplant en bebouwd. Ten slotte is het restant in

Fedor van Rossem, De Kamperbuitenpoort te Amersfoort in het midden van de 17de eeuw (2019).

Laurens Schoemaker is conservator historische topografie bij het RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis in Den Haag.

1965 geheel geslecht. Sindsdien volgt de stadsgracht het middeleeuwse tracé van vóór de aanleg van het bolwerk. Van de door Ruisdael in beeld gebrachte si- tuatie is in het huidige stadsbeeld niets meer terug te vinden. Op basis van de topografische identificatie van de tekening in Cambridge kan de Keistad worden toe- gevoegd aan de lijst van plaatsen waar Jacob actief is geweest. ●

Literatuur

L.M. Schoemaker, 'Jacob van Ruisdael tekent de Kam- perbuitenpoort in Amersfoort', in: Ch. Dumas, R.E.O. Ekkart en C. van de Puttelaar (red.), *Connoisseurship. Essays in Honour of Fred G. Meijer*, Leiden 2020, pp. 269-274.

Familiebedrijf Nefkens

Na meer dan acht uur reizen per koets, pont, trein en tram, arriveert de Brabander Jan Nefkens in 1880 vanuit Dussen in Amersfoort. Van de heer Hooglugt huurt hij molen 'De Gunst' aan de Leusdensche Grintweg. Het is het begin van een geslaagde integratie van een katholieke ondernemer in de Kei-stad. Zijn zoon en vervolgens zijn kleinzoon bouwen dat succes uit, groeien mee met Amersfoort en drukken zelfs een niet gering stempel op de economie en de ruimtelijke ontwikkeling van de stad.

door PETER BAAS

Veel oudere Amersfoorters associëren de naam Nefkens met de blauwe stadsbussen of met de grote Opelgarage aan de Korte Bergstraat. Huidige generaties kennen de naam vooral van de neonletters op het Nefkens Parkgebouw aan de Utrechtseweg.

JAN, HENRI EN PIET

Jan Nefkens (1853-1934) ontwikkelt zich van molaar aan de Leusderweg tot marktleider in de plaatselijke rijwielhandel, met toenmalige topmerken als Adler, Simplex en Fongers. Zoon Henri (1880-1942) bouwt vervolgens tussen de twee wereldoorlogen het bedrijf in Amersfoort uit tot Henri Nefkens NV. Zijn zaak bracht de 'American Dream' al in de jaren 30 dichtbij, dankzij de automobielen van het Amerikaanse General Motors, met merken als Chevrolet, Pontiac, Oakland en Buick. Derde generatie Piet Nefkens (1920-2006) volgt op zeer jonge leeftijd zijn vader Henri op. Hij weet de continuïteit van het bedrijf te garanderen tijdens en direct na de Tweede Wereldoorlog. De zaak kent een indrukwekkende expansie als gevolg van de explosieve groei van het (particulier) vervoer tijdens de wederopbouwjaren. Bovendien organiseert Piet Nefkens decennialang de stadsbusdienst in de steeds complexer wordende verkeerscirculatie in Amersfoort. En dankzij General Motors wordt hij de regiodealer voor het zeer succesvolle automerk Opel.

**Drie generaties
Nefkens in een beeld:
Jan, zijn zoon Henri
en kleinzoon Piet.**

ARCHIEF EEMLAND

DE NEFKENS MANIER VAN ONDERNEMEN

De drie mannen hebben hun ondernemerstalent getoond door op het juiste moment te kiezen voor nieuwe producten, terwijl succes nog verre van duidelijk was. Jan kiest rond 1895 voor de fiets, als deze net uit de experimentele fase komt en grotere groepen begint aan te spreken. Henri op zijn beurt kiest eind jaren 20 exclusief

voor de auto, als deze nog volop in de startfase verkeert en slechts een product voor de elite is. Piet investeert direct na de oorlog in een risicovol openbaarvervoerproject, als bijna niemand anders dat nog wil, kan of durft.

Op het juiste moment beginnen is al een onontbeerlijke kwaliteit voor succesvol ondernemen; het op tijd afscheid nemen van je eigen *darlings* is een bewijs van bijzonder inzicht. Alle drie hebben er blijk van gegeven daarover te beschikken. Jan maakte de molen ondergeschikt in zijn bedrijf, toen het duidelijker werd dat er geen grote toekomst meer van te verwachten viel. Henri stopte op het hoogtepunt van de fiets en andere producten (radio's en huishoudelijke artikelen), toen de Amersfoortse markt overspoeld raakte door andere aanbieders. Piet nam afscheid van de auto toen hij onder andere zag dat er zich steeds meer problemen rond dat product aankondigden.

Ze waren de klassieke ondernemer en professional, duldden weinig tot geen tegenspraak en hielden niet van onnodige bemoeienis van buiten. Zij bepaalden zelf wel wat (on)nodig en goed was, of het nu ging om hun handelswaar of over de arbeidsvoorwaarden. De overheid als belastinginnehmer (immers al 'grootaandeelhouder'), vakbonden en zelfs klanten moesten zich niet mengen in hun afwegingen en beslissingen.

BEDRIJFSVOERING

De Nefkens-manier van leidinggeven was in overeenstemming met de toen heersende tradities in het (katholieke) familiebedrijf. De eigenaar werd tot op het laatst aangesproken als 'Meneer Piet', waarin zowel het affectieve als de afstand te horen is. De hiërarchische verhoudingen waren duidelijk: er was maar één baas, loyaliteit was vanzelfsprekend en de lijnen waren kort en strak tussen baas en medewerker. Het is het klassieke patronaat bij uitstek.

Voor Piet heeft een modern model van bedrijfsvoering geïntroduceerd, mede dankzij zijn opleiding aan het General Motors opleidingsinstituut bij Detroit. Het rendementsdenken, de rationalisering van de bedrijfsvoering, de samenstelling van het productassortiment: in alles komen kenmerken van het Amerikaanse vrijemarktdenken terug. Dit mondde er uiteindelijk in uit dat het Nefkens-bedrijf niet langer een materieel product als meel, fiets of auto verhandelde, maar haar omzet uit geldproducten haalde via een gevarieerd pakket van aandelen en deelnemingen. Maar het draait niet alleen om geld. Ook daar doet de katholieke traditie zich gel-

Ansichtkaart van molen 'De Gunst' aan de Leusderweg. Met nieuwsjaarswens van Henri Nefkens aan zijn verloofde Rika Kuijper (1903).

den: geld verdienen en rijk worden mag, graag zelfs, maar die rijkdom moet ook gedeeld worden met de familie, en met talloze verenigingen en maatschappelijke organisaties. Patronaat gekoppeld aan charitas gaf macht, het was de rijke roomse traditie.

IMPACT OP STADSONTWIKKELING

Als onderneming in vervoer heeft de Nefkens-familie een dynamische interactie gehad met de stedelijke groei en ontwikkeling in Amersfoort; enerzijds als volger maar anderzijds ook maker. Tijdens hun leven ontwikkelde de stad zich van een rustige provincieplaats vol wandelaars naar een levendige middelgrote stad met de nodige verkeerscongestie. Met de verkoop van de fiets en vooral met de auto en de bus hebben zij daaraan – ongewild – fors bijgedragen.

De groei van de stad wordt inzichtelijk aan de hand van de positie van Jans molen. Die stond in 1880 in het vrije veld, ver van de bebouwing, om zo maximaal van de wind te kunnen profiteren. Rond 1900 was de rand van de stad de molen al genaderd en toen 'De Gunst' in 1913 afgebroken werd, stond hij midden in het Leusderkwartier.

STADSUITBREIDING

Jan bemoeide zich ook fors met de stadsuitbreiding. Meerdere malen klimt hij in de pen om zijn beklag te doen over de gaten in het wegdek van de Grintweg, de straatverlichting ('na de Juliana van Stolbergkazerne verdwijnt men in de Egyptische duisternis'), de kwaliteit van de stadsgas-aansluitingen en de gemeentelijke beslissingen om fietsen te weren in de plantsoenen van de binnenstad. Bovendien bouwt hij, net als zijn nakomelingen, diverse woningen aan de Leusderweg voor zijn werknemers. Zijn erfenis is zelfs elke dag nog te beluis-

teren. Jan schenkt namelijk in 1914 twee klokken aan de nieuwe Sint-Ansfriduskerk aan de Jacob Catslaan.

WINKELS

Henri heeft meerdere winkels op de Varkensmarkt en in de Utrechtsestraat. Het zijn niet alleen verkooppunten, maar ook reparatiewerkplaatsen van fietsen, motoren, auto's en allerlei huishoudelijke artikelen.

Gezien de groei van de vraag en daardoor van zijn behoefte aan ruimte is een relatief dure plek in de binnenstad niet langer nodig. Hij verplaatst zijn 'winkelketen' naar een van de eerste kleine winkelgebieden buiten het traditionele centrum: de Utrechtseweg, vlak over het spoor. De autogarage aan de Korte Bergstraat, ook buiten de oude binnenstad, vult het grote gapende gat in de stad dat in 1902 ontstaan was door de brand van de Duif-zeepfabriek van Pleines. Henri was kunstliefhebber en laat bekende architecten zijn garage (her)ontwerpen en zo ook het nog steeds bestaande gemeentelijke monument op de Vlasakkerweg 3.

Gebouw Nederberg, 1970.

ARCHIEF EERLAND

Business District om zo de groei van dienstensector te stimuleren. Vanuit dat perspectief opende hij in 1970 aan de Utrechtseweg, waar ooit villa 'Nederberg' stond, een voor Amersfoortse begrippen groot kantorencomplex.

TOT SLOT

De drie generaties Nefkens hebben dus naast economische, ook de nodige cultuurhistorische en ruimtelijke impact gehad in Amersfoort. Dat is nog steeds te zien in zowel de grotere stadsontwikkeling als in de individuele gebouwen en artefacten die zij hebben laten ontstaan. Aan het eind van de vorige eeuw is het bedrijf opgesplitst en in delen verkocht, toen er binnen de familie geen opvolger te vinden was. Een aantal delen bestaat nog steeds in Amersfoort: Serva Garage (Volvo), Schipper Bosch (Nefkens Park) en Henri & Herman (Opel). Op het juiste moment instappen en op het juiste moment uitstappen zijn, zoals eerder gezegd, essentiële ondernemerskwaliteiten; het garanderen van de continuïteit van gezonde ondernemingen dwingt helemaal respect af.

Die continuïteit is nog steeds zichtbaar in het landschap: was in 1880 de molen een oriëntatiepunt, nu is dat Nefkens Park. Al enige decennia fungeert het als een stadsbaken, als de westelijke toegangspoort tot de inmiddels volledig gemoderniseerde Stationswijk. ●

Dit artikel is geschreven vanwege de recente verschijning van Nefkens, drie generaties ondernemers in vervoer, Amersfoort, 1880-2000 (zie p.23).

Download gratis de stadswandeling met de 'footprint' van Nefkens in Amersfoort via www.bureau58110.nl/nefkens.

De autobusdienst in omgebouwde operatiewagens die Piet Nefkens gekocht had op de Dump van het Amerikaanse leger. Op de foto passagiers met chauffeur en hostess, 1946.

ARCHIEF EERLAND

VERBINDING

De grootste invloed op de stedelijke ontwikkeling van Amersfoort heeft Piet gehad. Hij heeft in de periode van 1946 tot en met 1982 het openbaar vervoer georganiseerd daarmee de samenhang van de stad – en de beleving daarvan – mede vormgegeven.

Zo dwong hij de tunnel onder het spoor af om het Soesterkwartier beter te ontsluiten en verbond hij de binnenstad met de nieuwe buitenwijken in het noorden en oosten van de stad. Er bestonden echter slechts twee overstapmogelijkheden tussen al die lijnen: op de Stadsring en bij het station. Dat leidde begin jaren 70 tot verkeerscongestie en vertragingen; daarom werd Piet een groot pleitbezorger van het plan van het gemeentebestuur om een nieuwe verkeersweg dwars door de middeleeuwse binnenstad aan te leggen. Die weg is er niet gekomen: de auto verloor het van het erfgoed.

Piet heeft wel zijn gelijk gehaald in de door hem zo gewenste aansluiting van de binnenstad met het stationgebied. Hij wilde een Amerikaans aandoend Central

Peter Baas is sociaal-geograaf, sinds 2000 woonachtig in Frankrijk en doet nu research naar en publiceert over kleine familie- en bedrijfs-geschiedenissen in relatie tot de grote geschiedenis.

Ontdek Amersfoorts verleden op afstand

AMERSFOORTERS
← op afstand de beste →

DE SCHENKING VAN...

Paula Bouwer

door **LYDIA EDELKOORT**

We maken het afgelopen half jaar geschiedenis mee: de coronapandemie zal later een opvallende periode in onze geschiedenis worden. Maar hoe gaan de generaties na ons zich deze periode herinneren? Wat zullen de beelden zijn die deze periode illustreren? Welke voorwerpen horen daarbij? Archief Eemland en Museum Flehite zijn actief bezig om coronagerelateerde beelden en voorwerpen te verzamelen en te bewaren voor de toekomst. Maar dat is lastig, want hoe weet je nu of iets later van belang zal zijn. Beide instellingen beperken zich tot regionale uitingen.

Zo maakt de gemeente Amersfoort met de campagne 'Amersfoorters – op afstand de beste' typisch Amersfoortse memorabilia. Posters, kaarten, grondstickers en t-shirts met ludieke teksten attenderen op het belang van afstand houden.

Archief Eemland is actief aan het verzamelen. De zoekterm 'corona' levert talloze foto's op van lege straten en van pro-

visorische aanwijzingen om anderhalve meter aan te houden. Ook heeft het archief opdracht gegeven aan Menno Wiegeraad om een filmserie te maken over de Amersfoortse samenleving in coronatijd.

Amersfoortse mondkapjes zijn voor Museum Flehite verzamelobjecten bij uitstek. Het mondkapjesatelier van Paula Bouwer begon al in maart aan het begin van de corona-crisis: in plaats van high-tea in Queens maakte zij gedurende de lockdown met haar medewerkers zelf mondkapjes van allerlei restjes stof. Inmiddels is het een professionele business geworden en laat zij ook bijzondere mondkapjes in grotere oplage maken. Zij schonk Museum Flehite twee mondkapjes, gemaakt van een Amersfoort-vlag en de ander bedrukt met het stadswapen. Hoe Amersfoorts kan het zijn! ●

Lydia Edelkoort is stadshistoricus en conservator van Museum Flehite.

DE FASCINATIE VAN... **Tom de Wit**

” Fascinerend vind ik dat de Binnenstad van Amersfoort zo'n grote betekenis heeft voor de identiteit van de gehele stad. Hoe kan zo'n kleine oppervlakte onmiskenbaar daar het symbool van zijn? Wat heeft die binnenstad wél, wat nieuwe wijken kennelijk niet meer hebben?

Natuurlijk gaat dat over ruimtelijke kenmerken, maar dat is het niet alleen. Identiteit gaat ook over het gevoel dat opgeroepen wordt, oftewel over de ziel ervan.

Bij de ruimtelijke kenmerken vallen vooral vier elementen op: stratenpatroon, parcellering, bouwhoogte en daklandschap. Door de eeuwen heen zijn dat stabiele kenmerken gebleken. Het Amersfoortse stratenpatroon van nu is nog nagenoeg hetzelfde als op de kaart van Blaeu uit 1649. Dit werd vooral in stand gehouden door de smalle percelen en de vele verschillende eigendommen. Daardoor konden rooilijnen maar moeilijk worden verplaatst. Ook zorgden eigenaren voor een individuele uitstraling en aldus voor veel afwisseling.

Het is van belang die verscheidenheid van eigendommen in stand te houden. Juist de verschillen in gebouwen vertellen ons de geschiedenis van de stad. Zodra panden naast elkaar in één eigendom terechtkomen, worden de basiskenmerken ervan bedreigd. Binnen deze ruimtelijke kenmerken is de stad voortdurend in beweging. Functies veranderen, bewoners en gebrui-

kers wisselen en panden worden steeds aangepast. Dan blijkt dat er veel flexibiliteit mogelijk is, zonder dat de ziel van de stad verloren gaat.

Tot lang in de vorige eeuw was er weinig bebouwing buiten de oude stad. Die had daardoor een rijke variatie aan voorzieningen. Wonen, winkels, bedrijven, stadsbestuur, cultuur en religie, alles kon je er vinden. Bij het groeien van de stad werden voorzieningen steeds meer naar buiten geplaatst en nam de verscheidenheid in de binnenstad af. Helaas ligt daarbij verschraving op de loer. In verschillende binnensteden zijn inmiddels toerisme en horeca nog de belangrijkste functies. Uiteindelijk gaat dat ten koste van de vitaliteit ervan.

Als stedenbouwkundige ben ik zeer geïnteresseerd in de dynamiek van steden. Ik heb 25 jaar een bureau geleid dat gemeentes in Nederland adviseerde over stedenbouw. Het doet mij goed dat de Oudheidkundige Vereniging Flehite (OVF), waar ik al jaren lid van ben, vanuit de cultuurhistorie oog heeft voor de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Ik ben voorzitter van het Forum Ruimtelijk Erfgoed Flehite binnen de OVF. Dit Forum geeft gevraagd en ongevraagd adviezen. We beperken ons daarbij niet tot de binnenstad, maar bemoeien ons overal met veranderingen die invloed hebben op cultuurhistorie in Amersfoort. Een belangrijke en interessante taak. ●

Leden van de Oudheidkundige Vereniging Flehite vertellen hoe hun specialisme ook waarde heeft voor het Amersfoortse erfgoed.

Jan Carel van Dijk, *Ruim anderhalve eeuw Amersfoorts spoor* (Amersfoort, Stichting Flehite Publicaties, 2020), isbn

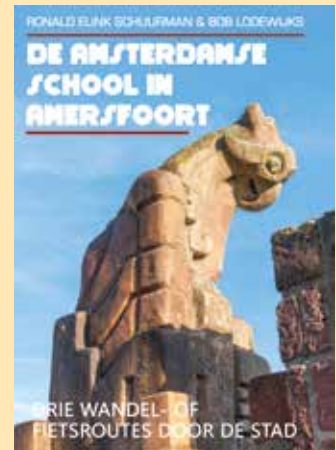
9789082074871, 80 pp., hard cover, € 14,95.

Bijzonder beeldmateriaal laat zien hoe het bij het spoor in Amersfoort zo ver kon komen en wat daar

allemaal bij kwam kijken. Compacte teksten geven informatie en wetenswaardigheden (zie pp. 8-9).

Ronald Elink Schuurman en Bob Lodewijks, *De Amsterdamse School in Amersfoort : drie wandel- of fietsroutes door de stad* (uitgegeven in eigen beheer, 2020), 104 pp., € 19 Te koop bij Boekhandel Veenendaal en De Algemene Boekhandel.

Fokko Bosker, *Het Vallei en Eempad - Door de Gelderse vallei naar de monding van de Eem* (Uitgeverij Bornmeer, 2020), isbn 9789056156251, 240 pp., € 19,90. De Eem als gids en metgezel ontpopt zich als een stroom vol verhalen. Amersfoort fungeert als schakel tussen de Utrechtse Heuvelrug en het vlakke polderland.

Flehite, *Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken 2020* (Amersfoort, Stichting Flehite Publicaties, 2020), isbn 9789082074871, 176 pp., € 18,90 (zie pp. 15).

- LAURA J. MEILINK-HOEDEMAKER, De oprichting van de Nederlandse beiaardschool in 1953
- WIM VAN SCHAİK, Het Soester dorpsbestuur (1780-1830)
- PIETER KOEKKOEK, De doperse beweging in het Eemland (1530-1580)
- TON REICHGELT, De Hooglandse boerderij Luttkie Weede van Armen de Poth (1351-1832)
- SANDRA DEN DULK, De tuinmuur in de Muurhuizen
- ERIC VAN DER VELDEN, Hoe Amersfoort een festivalstad werd (1971-2020)
- FRANCIEN SNIEDER, Archeologische vondsten op de Hof, gehouden tegen het licht van de Moderne Devotie
- MARJAN DE MAN, Verbouwingen door de slijkste opdrachtgevers van Amersfoort (1750-1780)

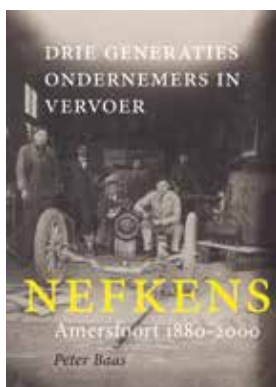
- HANS SMIT, Het Amersfoorts leesgezelschap 'Tot Nut en Beschaving' (1835-na 1879)
- JAAROVERZICHTEN 2019 van de gemeentelijke diensten Monumentenzorg en Archeologie

Het Jaarboek is verkrijgbaar in de winkel van Museum Flehite en de betere boekhandel; of via Piet Jonkman p.jonkman@kpnmail.nl.

Peter Baas, *Nefkens, drie generaties ondernemers in vervoer Amersfoort 1880-2000*

(Aldus Uitgevers, 's-Hertogenbosch, 2020), isbn 9789070545444,

280 pp., € 25. De familie Nefkens heeft een belangrijk stempel gedrukt op de lokale transportrevolutie: de

doorbraak van de fiets en de pioniersfase en uitbouw van de motorfiets, de auto en het openbaar vervoer (zie pp. 18-20).

Brand Overeem en Bert Paasman, *Het land van de jonker: uit de tijd van diensten en gunsten* (Uitgeverij De Fontein, 2020), isbn 9789026138805, € 27,50. De adellijke familie Van Haersma de With bezat een groot aantal landgoederen op de Veluwe, ook wel 'Het land van de jonker' genoemd. Het boek geeft in beeld en woord een prachtig tijdsbeeld van de vorige eeuw, met de adel en een schare aan pachters met meiden en knechten, bos- en veldarbeiders, ambachtslieden, jachtopzieners en dagloners.

AGENDA

Raadpleeg voor het laatste nieuws, tentoonstellingen, lezingen en activiteiten in de periode januari-maart 2021 de websites van de verschillende erfgoedinstellingen.

OVF lezingen: zie www.historisch-amersfoort.nl

Museum Flehite: actuele data en nieuwe tentoonstellingen op www.museumflehite.nl

Archief Eemland: zie www.archiefeemland.nl

Nederlandse Genealogische Vereniging NGV: activiteiten onder ledenservice van de vernieuwde website www.ngv.nl.

EXPOSITIES

MUSEUM FLEHITE

ingang Westsingel 50

BEP RIETVELD

t/m 24 januari 2021

Bep Eskes - Rietveld, dochter van meubelontwerper en architect Gerrit Rietveld, schilderde en tekende haar hele leven portretten en stillevens. In de Tweede Wereldoorlog verbleef zij in Indië in verschillende Jappenkampen en maakte daar voor de moeders portretten van hun kinderen. Een aantal van deze dierbare kinderportretjes is samengebracht in de tentoonstelling.

ARCHIEF EEMLAND

Eemplein – 3e verdieping Eemhuis

NOU GAAN WE PLOEGEN!

verlengd t/m maart 2021

Een overzicht van de 75-Jarige geschiedenis van het Amersfoortse Kunstenaarsgenootschap De Ploegh.

Detail van tekening van de Kamperbuitenpoort door Jacob van Ruisdael (zie pp.16-17).

KRONIEK

verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting Flehite Publicaties.

U ontvangt het blad door lid te worden van:

- Oudheidkundige Vereniging Flehite voor €30,-, waarbij u ook het jaarboek Flehite ontvangt;
- Stichting Archeologie Amersfoort voor €25,- per jaar, met optie jaarboek Flehite.

Oudheidkundige Vereniging Flehite

Secretaris: Jan Carel van Dijk

Toscastraat 1 • 3816 TH Amersfoort

033 475 12 49

secretariaat@historisch-amersfoort.nl

www.historisch-amersfoort.nl

Museum Flehite

Postbus 699 • 3800 AR Amersfoort

033 247 11 00

info@museumflehite.nl

www.museumflehite.nl

Bezoekadres: Westsingel 50 en Breestraat 80

Open: di-vr 11-17 uur, za-zo en

tweede feestdagen 12-17 uur

Afdeling SO/Monumentenzorg Amersfoort

Postbus 4000 • 3800 EA Amersfoort

033 469 59 34

monumentenzorg@amersfoort.nl

www.amersfoort.nl/monumentenzorg

Bezoekadres: Stadhuisplein 1

Open: ma-vr 9-17 uur

(graag op afspraak)

Archief Eemland

Postbus 4000 • 3800 AE Amersfoort

033 469 50 17

archiefeemland@amersfoort.nl

www.archiefeemland.nl

Bezoekadres: Het Eemhuis, Eemplein 73

Open: ma-vr 9-17 uur; inzien van originele

stukken alleen op afspraak

Stichting Archeologie Amersfoort (STAA)

Centrum voor Archeologie

Westsingel 46 • 3811 BB Amersfoort

033 463 77 97

www.archeologischcentrum.com

www.amersfoort.nl/archeologie

www.stichtingarcheologieamersfoort.nl

info@stichtingarcheologieamersfoort.nl

Open: wo 14-16.30 uur en op afspraak

Redactie

Tessa Beckman • Jan Carel van Dijk •

Lydia Edelkoort • Joanne Fokkema •

Francien Snieder • Dirk Steenbeek

Redactieadres

Lydia Edelkoort, Museum Flehite

Breestraat 80 • 3811 BL Amersfoort

l.edelkoort@museumflehite.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om artikelen in te korten en/of te herschrijven, zo mogelijk in overleg met de auteur.

Meningen verwoord in de artikelen zijn niet noodzakelijk die van de redactie.

Uitgave van de Kroniek wordt mede mogelijk gemaakt door

Van de
Burg & Strooij
www.vandeburgtenstrooij.nl
http://www.vandeburgtenstrooij.nl